

TÜRK FOLKLOR ARASTIRMALARI

KURULUŞU : AĞUSTOS 1949
AYDA BİR DEFA İSTANBUL'DA ÇIKAR, HALKBİLGİSİ DERGİSİ
SAHİBİ : İ H S A N H İ N Ç E B

No: 104

MART 1958

YIL: 9 — CİLT: 5

Halk Sazları :

Baş Ozan Korkut Ata ve Onun Yelteme Kopuzu

Yazan: Mahmut R. GAZİMİHAL

Kopuzun Türk Anadoludaki başlangıcı ilk fetih asırlarındandır. Daha sonralardan meselâ Yunus Emre'de söz arası bir iki tarifçi ifadecik bile buluyoruz. Çağımızdan yedi sekiz asır öncelere daha eskilerden geçtiği bilinen Türk halk rivayetlerine göre —ki bunlar yarı tarihî mahiyette anlatışlardı—, Oğuzlarda bu sazın ve genel olarak ozanlığın piri Dede Korkut idi: onun sazları hep kulaktan devren nihayet XIV. yüzyılda yazıya da alınmıştı. İstanbul'dan aynı isimdeki ünlü şehzadenin musikiciliğini dikkate alan bilgin İnastransteve, Dede Korkut hikâyelerinin şehzadeden az önceleri kaleme alındığını, yani şehzadenin adı o sayede tanınmışlıktan mühlhem sayılabileceğini düşünmüştür... Şehzadenin uzaktan «Hüseyn Baykara musiki meclislerinin hayranı» yaşadığını, eserler bestelediğini ve hattâ (Dede Korkut'a da atfedildiği üzere) bir saz icadettiğini, Anadolu'da vazife başı kaldıkan sonra idam ettirildiğini biliyoruz. Tahmin akıla yakın kaldığından, XV. yüzyılın en başları da hikâyelerin toplanış tarihi olarak düşünülebiliyor. Menkıbeler, batı sınırı henüz hristiyan Trabzon — Bayburt bölgeleri olan dış Oğuz, ve bir de iç Oğuz ülkelerinde geçer. Çağ, M. VII. yüzyıl sonralarıdır (?).

Dede Korkut hikâyelerinde **Kopuz** adı 19 kere yer almıştır: imlâlarında kelimenin ortasında kimi **b**, kimi de **p** vardır. Altı yerde «Kolça kopuz», «Kolça kopuz», «Kurulıca kopuz», «Alça kopuz» tavsifleri geçer. (Bak: Ö. Ş. G. basımı, sayfa 2, 11, 68, 69, 71; eski basımda: 4, 18, 101, 103 ve 105).

Hikâyelerden birinde genç Oğuz yiğiti Trabzon'da tekür ile kızı önünde boğa, arslan ve deve ile peşi peşine boğuşup cümlesini yenebildiği tek sahne de kenardaki arkadaşları hep aynı yiğitin kopuzunu nöbetleşe çalarak övüşleriyle çışup çıştururken, o, aşkın güveniyle çelik yumruklarını savuruyordu: her üç güreşte arkadaşları hep ay-

nı sazla çaldıkları halde, alet «Kurulıca kopuz», «Alça kopuz» ve «Kolca kopuz» diye üç ayrı sıfat ekiyle anılıyor.

Kendi anladığıma göre: «kurulıca» tabiri tamamile düzen dairesinde demek olacaktır. — Alça okunamı sazın renginden kinaye olsa gerektir. (Eskice yapılı Anadolu sazlarından vişne çürğü renginde kalanları ekseriyettedir). — **Kolca** sıfatı ise açık surette «uzunca kollu» demektir. Bunun böyleliği, küçük ut biçimli ve kısa saplı kopuzun daha eski oluşuyla ayrıca sabittir. — Hikâyelerde en fazla geçen birleşim «**Kolca kopuz**» dur.

Uzunca kollu kopuzun bağlama veya cura çapında oluşuğunu belirten iz açık surette aynı hikâyelerin bir yerinde vardır: «Belinde kopuzu var» deniliyor. (S. 103). — Yiğitlerin silâhlığı yanında, belki de okluk yanında, yahut omuzdan aşağı yandan torbası kaytanıyla asılı ve sarkıktı.

Kopuzun itibarı yüksek olduğu yazılıdır: öpüp başa koyarak çalarlardı. Düşman ona el süremezdi. Yere konulması günah sayılırdı. Bunlar ozanlıktan âşkınlığa geçilişin başlangıçları sayılsa yeridir. Esasen bütün oğuznameler odada ve otağda kopuzla çalınırdı; ozan, kendi çalar kendi söylerdi. Eski görenek buydu.

Hikâyelerde ayrıca «**Şazlık çaldı**» ve «**Yelteme çaldı**» (S. 72) ifadeleri geçiyor: bu son birleşimlerde kopuz adı yer almamakla beraber, çalmak fiili onu zihnen istilzam ettirir; meselâ **Yelteme kopuz** diye düşünmemizi gerektirir. — Birinci deyimdeki sıfatın «müstesna surette» anlamındaki arapça **şaz** kelimesine **lık** eki katılmasından ibaret övücü bir gel geç anlam taşıdığı kanaatındayım: «Olağanüstülikle kopuz çaldı» denilmek istenmiştir. **Şazlık** adlı bir kopuzun başka hiç bir kaynakta izi yoktur. Halbuki **Kolca kopuz** ve **yelteme** de faatle geçip, başkaca kaynaklarda da varlığını göreceğiz.

İcadı rivayetle Korkut Ata'ya atfe-

dilen kolcakovuzun bir adı da «tanbura» olduğunu başka bir eski metin yazmıştır: kendi kanaatimca bu kelime-türlü yorumlara rağmen- tanbırdatmak gibi bir anomatopeden ibarettir; başka- ca halk etimolojilerine tahammülü yoktur.

Yelteme sıfatına gelince: bu, o çağda «çalışta parmakların tahrikçi hızı ve tezene kıvraklığı» anlamını ancak verebilir; yelleme gibi canlılığı ifade eder. — Kelimenin imlâsı «yalatma» da okunabilir bu uzak ihtimâl takdirinde kelimenin «ya» kökü yay demek olursa da; eskilerde çalgı yayının adı «ok» olduğu için kendi düşündüğüm bu uzak tahmini yine kendim bozacağım. **Yalatma** sözü anlamca yaylatma olabilir, ve eskilerde nice elverişli sazlar istenirse yay ile de çalınabilmişti; fakat, çalgı yayı yerinde eski türkçede **Ek, Ak** veya **Ok** adı esastı. — **Yelteme** okunması, hem bilinen bazı fiil şekillerine yakındır, hem de kelime kopuzla anlamdaş olarak Anadolu'da epey devam etmişti. — Meragalı Abdülkadir'in «rumî kopuz» dediği Anadolu sazı aynı üç çift telli bağlama olduğunda hiç şüphe yoktur. (XV. yüzyıl başları). Anadolu'da bağlamalı kopuzla bir iki madenî tel katılıp işte bu yeni düzeniyle onun Türkistana kadar bizden yayıldığı belirtilmek istenilmiştir. Gezgin ozanlar umulmadık ırak ülkeler arasında, daima, devredip durmuşlardı; bunun tarihte hâtıraları vardır.

Evliya Çelebi yenilenmiş **kopuz**, **barbat** gibi saz çeşitlerinden söz açmışken yine bir yenilik halinde (harfiyen aynı imlâ ile) keza bir **yelteme** sazından bahsetmiştir. Bir şarkıyatçı bunu «**Yaltma**» imlâsile kitabına aldıysa da, «**Yaltama**» kalınlığından daha başka türlü okunması doğru olmasa gerektir. — Şu halde, Dede Korkut'un kopuzu XVII. yüzyılda yelteme sıfatı ile gün görmekte berdevamdı demek olur. Seyyahımızın şu tarifi yine tel tertibindeki yenilikle ilgilidir: «**Yelteme**'nin 2 barmı vardır, kirişleri arasında bir tel kirışı bulunur» diyor; icadın, **Yusuf - Zeliha** sahibi olup 1508 de ölen Hamdi Çelebi'nin oğlu Şem-

si Çelebi tertibi olduğunu da haber veriyor. (Bu Akşemseddin torununun başka bir saz da tertiplemediğini geçen yazıda belirtmiştik).

Tanbura tipli sazlarda mucitlik o çağlar için tel ve düzen yenilikleri yapmaktan ibaretti. Boy boy sazlarda çap ve cins bakımlarından en kaynaşık tel takımlarını denkleştirip benimsetmiye bakıyorlardı ki, işin sonu bütün telleri madenî olan **Bağlama** vasatında XVII. yüzyıl sonlarında karar kıldığı anlaşılıyor: bu ad eski (orta boy) kopuzun tek ismi kalarak, öbür eski sıfatlar ve hatâ «kopuz» kelimesi kâmilen tarihe karıştılar.

Fakat, **Kolcakovuz** bağlaması XVI. yüzyıl başlarında güney Avrupaya da geçerek oralarda bizdekinden daha uzunca ömürlü bile kaldı; epey gün görmüştür. İtalyanların **kolago** (=colscio), Fransızların **kolason** (= colachon), v.s., dedikleri Türk kolaçanını o çağın ünlü Fransız musiki bilgini rahip **Mersenne** kendi kitabında «Türk trikordu» diye (şekil ve ölçülerini de yazarak) tarif etmiştir. «1564» tarihli gibi batı yapısı birkaçını saz müzelerinde görmek mümkündür. Tip ve düzence bazısı oralarda ufak tefek değişikliğe ve isim çetrefilliğine uğramış görünmekle beraber, hele bir tanesi tamamilen **Kolcakovuz** bağlamasından ibarettir.

Kopuzun bir de çok eskiden mesele Hunlar eliyle Avrupada tanıtıldığına dair kayıtlar vardır: bu geçiş, **lâguta** (= âl - ud) dedikleri udu batılıların Eudülüs araplarından edinmelerinden önce- leri vuku bulmuştu. Avrupalılar, telleri madenî olmayan kopuzları Kıpçak yoluyla gelenlerden, madenî tellileri ise Türkiye İmparatorluğundan öğrendiler. Adı o ilk merhalenin Avrupa dillerinde de **Kobuz** kaldıysa da, bazan hafifçe tahrife uğramıştır: meselâ Yunanlılar ister istemez «**Kumpuzi**» deyip yazabilmişlerdi. Kıpçak üzerlerinden gelen çeşitler enikonu kısa saplıydı, çünkü teller madenî değildi.

İlkçağdan Sümer, Eti ve Mısır pan-durularını kopuzun tarihiyle karıştırmak yanlış oluyor: bunlar prototip çal-

gılardır; ne perde bağları ve ne de başta düzen burguları vardı. Teller elle gerdirilip sapın başına sıkıca dolandıktan sonra ilmiklenir, ve uçları püskül gibi sallanırdı. — Sap uzuncaydı: çünkü, bu en eskilerin, kıl, ibrişim ve kiriş yerine, madenî tel gibi dayanıklı ve bazı nebatî maddelerden yapılma (o medeniyetlerde yok olmuş) mahallî teller kullandıkları bazı izlerden anlaşılıyor. Prototip panduralar o medeniyetlerle inkıraz bulup uzun asırlar boyu göreneği meçhullere karıştı. — Asya kopuzunun gelenegi ise apayrı imkân ve yayılışlara göre türedi, madenî tellilerde son buldu. Daha da gelişip sanat hamlelerine ayak uydurmakta geri kalmış bulunmaları «ortaçağ kültür merhalesinden» sayılmalarının tek sebebidir. Cümlesinin saygı değer tarafı, tarihî kıymeti haiz olmalarında ve narin sesleriyle halk ezgilerinin doğal güzelliğini besleyebilme-

lerindedir.

Tanbura tipli sazlarımızın atası kolcakopuz olduğu Ortaçağ ve Ortaasya hesabına da her şeyden anlaşılıyor. Konumuzun çerçevesi daha evveliyata ait faraziyelerin dışındadır. Kolcakopuzun ve Türk ozanlığının piri Korkut Ata sayılması ilk islâmiyet çağına bağlı gösterilmekle beraber, geçen ve bu yazımızdaki unsurların Fars ve Arap kültürüyle büyük çoğunlukla ilişiği görülmemesi, ayrı bir akıma bağlı kalmaları daima göz önünde tutulmalıdır. Bütün bir ayrı tarihin geçen yazımızı besleyebilecek kadarını buraya almış bulunuyoruz. Konunun tafsili için ayrı bir kitap kaleme almak mümkündür. Şarkiyatçılar Türk çalgılarının komşu kültürler üzerindeki kesin etkilerini el ve dillerinden gelebildiği kadarıyla belirtebilmişlerdir. Fazla malzeme gösterebilmek kendimize düşüyor ki, o da boldur inandırıcıdır.